

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA

**GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA
AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE**

Montserrat Rifà Valls

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

Mª José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Joana GALLEGO AYALA, directora de l'Observatori per a la igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

MARIA OLIVELLA QUINTANA, directora del Grup d'Igualtat de Gènere, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

---

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec · 12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-05887-7 · DL: CS 1053-2018

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	8
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
03. PROPOSTES GENERALS PER INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	11
04. BONES PRÀCTIQUES	15
Objectius de l'assignatura/mòdul	15
Continguts de les assignatures/mòduls	17
ESTUDIS DE GRAU DE MESTRE/A D'EDUCACIÓ INFANTIL I D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA	17
Exemple 1. Transformar les subjectivitats infantils en educació amb discursos feministes i decolonials	17
Exemple 2. Anàlisi i intervenció atenent a les relacions familiars, socials i educatives en clau de gènere	18
ESTUDIS DE GRAU DE PEDAGOGIA	20
Exemple 3. Reconstruir per visibilitzar l'educació de les dones mitjançant fonts orals i metodologies feministes de recerca	20
ESTUDIS DE GRAU D'EDUCACIÓ SOCIAL	22
Exemple 4. La construcció de noves identitats professionals <i>queer</i> en l'acció d'educadors/es socials	22
ESTUDIS DE MÀSTER DE FORMACIÓ DEL PROFESSORAT DE SECUNDÀRIA I FORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA	23
Exemple 5. Aprendre, interaccionar i esdevenir un/a mateixa en les relacions pedagògiques i en les relacions afectivo-sexuals	23

Mètodes docents	24
Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents	26
Avaluació de les assignatures	27
05. RECURSOS DOCENTS	31
06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	35
Exemple 1. Avaluació d'un TFG del grau de Pedagogia per optar al premi a millor treball amb perspectiva de gènere	35
Exemple 2. Formar-se com a investigador/a en educació a partir d'incorporar la perspectiva de gènere en els Treballs finals de Màster	37
07. EINES DE CONSULTA	39
7.1. Webgrafia	39
7.2. Bibliografia de referència	40
7.3. Glossari	43
7.4. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere	44
08. PER A APROFUNDIR	46
8.1. Bibliografia especialitzada	46

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes. D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re)produïdes.

D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que assegurin que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball bianual 2016-2017 del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. En una primera fase, l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquest informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Així, en una segona fase, s'ha elaborat el recurs *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra). En conjunt, s'han elaborat onze guies, incloent-hi entre una i quatre guies per àmbit de coneixement, que s'han encarregat a professores expertes en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES:

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

Teresa Cabruja Ubach, M. José Rodríguez Jaume i Tània Verge Mestre,
coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

Montserrat Rifà Valls, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, recull en aquesta guia un ampli ventall de recomanacions per introduir la perspectiva de gènere en la docència de l'educació i de la pedagogia. A través de la docència oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i les relacions socials, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica així com perseguim posar en pràctica la participació i l'esperit crític. Com es posa de manifest en aquesta guia, sense una reflexió sobre els biaixos de gènere que poden estar presents en l'exercici de la nostra docència, el professorat pot contribuir a reforçar i perpetuar la desigualtat de gènere.

Per aquest motiu, es comença amb una discussió dels aspectes que marquen la **ceguesa al gènere** de les disciplines treballades en aquesta guia i les seues implicacions (segon apartat). En aquest sentit, s'assenyala la contradicció entre la feminització creixent dels estudis d'educació i l'encara escassa atenció als indicadors de desigualtat en la pràctica de l'educació i la pedagogia per part del professorat, malgrat l'ampli desenvolupament teòric produït en les darreres dècades al voltant del gènere i l'educació.

A continuació la guia desenvolupa diferents eines per tal d'ajudar al professorat a realitzar una docència sensible al gènere. D'una banda, s'ofereixen **propostes generals** per incorporar la perspectiva de gènere en la docència (tercer apartat). Per fer-ho, es donen a conèixer les conceptualitzacions i teories del gènere per a l'educació així com els principals enfocaments i metodologies.

D'altra banda, es presenten propostes concretes per introduir la perspectiva de gènere a la docència en les disciplines esmentades. S'ofereix un seguit de **bones pràctiques** que comprenen continguts, avaluacions i metodologies docents en l'educació i la pedagogia (quart apartat). La guia també inclou diferents **recursos docents** (cinquè apartat) i proporciona indicacions sobre com el professorat pot ajudar l'alumnat a incorporar la **perspectiva de gènere en la recerca**, especialment en els TFG o TFM (sisé apartat). Així mateix, es recullen diferents **eines de consulta**, com pàgines webs, bibliografia, glossari de conceptes i enllaços a guies docents, que poden servir d'exemple (seté apartat), i s'ofereix una bibliografia de referència **per a aprofundir** en el procés de reflexió sobre com impartir una docència sensible al gènere (vuité apartat).

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

La **feminització dels estudis d'educació** evidencia els biaixos de gènere en la formació i el desenvolupament professional de les educadores, com alerten Izquierdo *et al.* (2008), amb una orientació clara cap a la cura en els graus de mestre/a d'educació infantil. A la Universitat de València, l'estabilització de la tendència de que «totes les especialitats de magisteri feminitzades [excepte Educació Física] tenien un percentatge de dones que oscil·lava entre el 82% i el 96% de la matrícula» (Perelló 2013: 44), fa visible el sexisme i les desigualtats provocades pel sistema sexe-gènere, que és extensiu a totes les universitats. Per a aprofundir en aquesta anàlisi és clau comprendre com afecta a l'educació: la segregació vertical –és a dir, les posicions que ocupen homes i dones en els estudis i en la professió– i la segregació horitzontal –la distribució d'homes i dones segons les àrees de coneixement o disciplines.

En un estudi sobre la **ceguesa al gènere** en l'educació, entesa com a la dificultat per reconèixer els indicadors de desigualtat per part del professorat, els seus autors arriben a la conclusió que aquesta afecta de manera diferent a homes i dones, però que en el pla relacional, concretament pel que fa a la pràctica educativa, tant uns com altres mostren els mateixos nivells de dificultat (García-Pérez *et al.* 2010). Ací també es destaca que l'ús d'un llenguatge no sexista és un dels principals reptes, i que, en definitiva, la formació inicial del professorat hauria d'assumir que el «desenvolupament de 'competències de l'aprenentatge del gènere' del professorat a les escoles ha de començar pel nivell més bàsic, en la seua capacitat per a reconèixer i actuar davant la desigualtat» (García-Pérez *et al.* 2010: 324). Un tasca que es pot dur a terme mitjançant l'adopció d'estratègies per part dels futurs educadors/es que els porten a aprendre a reflexionar i a intervenir críticament en la pròpia pràctica, revisant les autorrepresentacions i incorporant metodologies pedagògiques emancipatòries.

Als anys setanta i vuitanta, la proliferació d'estudis en educació des d'una perspectiva de gènere va ser fruit de la perturbació del feminisme com a moviment social als anys seixanta i del seu impacte a l'acadèmia. Històricament, en un context ampli, es distingeixen les següents fases/focus que constitueixen les diferents mirades que aborden la **relació entre gènere i educació**:

1. **Crítica a la reproducció del sistema sexe-gènere.** L'èmfasi inicial en la teoria de la reproducció que qüestiona la masculinitat hegemònica, des de la diferència sexual, permet l'anàlisi de l'accés de les dones a les insti-

tucions educatives i la crítica a les formes de coneixement del patriarcat (escolarització, recursos, professionalització) (Mitrano, 1981; Miller, 1982; Grumet, 1988; Pagano, 1990).

2. **Resistències del gènere a les desigualtats.** Se centra en l'anàlisi dels estereotips, per transformar radicalment el contingut de l'educació i reflectir-hi els interessos i les experiències de les dones. Hi ha un desplaçament de les teories de la reproducció cap les de la resistència (Bonal, 1998) des de la relacionalitat entre gènere, classe i raça (McRobbie, 1978; Anyon, 1983; Arnot i Weiler, 1993; Acker, 1994).
3. **Transversalització del gènere.** Els principis d'igualtat i equitat de gènere en educació de la *IV Conferència Mundial de Dones de Beijing* (1995) comporten la transversalització del gènere que cerca «l'ús d'una perspectiva de gènere en tots els estadis del desenvolupament i implementació de polítiques, plans, programes i projectes» (Leo-Rhynie, 1999: 9) en tots els sectors i nivells educatius.
4. **Pedagogies feministes i queer.** Per a les teòriques postestructuralistes crítiques que repensen el gènere des de Foucault i el feminisme, es posa atenció en el desig, el llenguatge, el poder i la construcció de subjectivitats (vegeu Belausteguigoitia i Mingo, 1999). S'apunta a les pedagogies de la vida quotidiana, de la diferència i del desig (Luke, 1999; Ellworth, 2005; Talburt i Steinberg, 2005).
5. **Interseccionalitat del gènere i pedagogies decolonials.** La interseccionalitat en educació mira els subjectes des de la relacionalitat de les categories de sexe-gènere, raça-ètnia, classe social, orientació sexual, discapacitat i edat (Rifà i Duarte, 2013; Rifà, Duarte i Pinferrada, 2015). Les pedagogies decolonials proposen metodologies per descolonitzar el «jo», les pràctiques i el poder (Walsh 2013).

03. PROPOSTES GENERALS PER INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

En aquesta secció es desenvolupen les conceptualitzacions i les teories del gènere per a l'educació, amb la finalitat de definir-ne les principals aportacions i implicacions i dotar així d'un marc general a la proposta d'incorporació de la perspectiva de gènere a la docència. El següent quadre anticipa les relacions que hi ha entre aquestes conceptualitzacions i teories, i els diferents enfocaments i metodologies en educació que guien els exemples que s'expliquen en el següent apartat.

Conceptualitzacions i teories del gènere [apartat 03]	Enfocaments i metodologies en educació [apartat 04]
Anàlisi del sistema sexe-gènere	Coeducació
Performativitat i <i>performance</i> del gènere	Pedagogies feministes i <i>queer</i>
Interseccionalitat del gènere	Metodologies feministes decolonials

En primer lloc, atès que una de les fites principals de la docència universitària en els subàmbits de la formació inicial de mestres, pedagogs i educadors socials és reconèixer i combatre les desigualtats, és important aprendre a interpretar les implicacions del **sistema sexe-gènere** en educació, que poden ser diverses. Segons Gayle Rubin (1975: 159), l'anàlisi del sistema sexe-gènere possibilita la crítica al «sistema de relacions a través del qual una societat transforma la sexualitat biològica en productes de l'activitat humana i mitjançant el qual aquestes necessitats sexuals transformades són satisfetes». La interpretació i l'estudi del sistema sexe-gènere en educació es desplega en diferents direccions que permeten: desmuntar l'heterosexualitat obligatòria, basada en l'assumpció binària del sexe, el gènere i la sexualitat; avaluar la divisió sexual del treball en la professió docent i les activitats d'aula, mitjançant l'anàlisi d'a quins interessos serveix aquesta distribució examinant els grups representats i exclosos; i reflexionar críticament sobre les relacions de poder de gènere que contribuïm a perpetuar en la formació de la masculinitat i la feminitat, a partir dels significats que hi atorguem.

El reconeixement del funcionament del sistema sexe-gènere és un primer pas per prendre consciència de la reproducció de les desigualtats i del sexisme en el sistema educatiu, i és la base per assolir la intenció final d'incorporar mesures que ens ajuden a revertir-los, com ara les que estableix el *Pla d'igualtat del siste-*

ma educatiu.¹ D'aquesta forma, una proposta general és el disseny d'indicadors que permeten avaluar i transformar la reproducció d'aquestes desigualtats en educació, com els que s'estableixen en aquest pla, agrupats en diferents eixos: visibilització, formació, treball col·laboratiu, globalització de la cura, orientació en els estudis, llenguatge no sexista, balanç de gènere, diversitat sexual i afectiva, prevenció de la violència de gènere i l'assetjament.

En aquesta mateixa línia, si posem atenció a les relacions entre **coneixement, poder i gènere en educació**, és precís combatre l'androcentrisme i el falogocentrisme² en la ciència i la docència. L'anàlisi de l'educació i el currículum des de la teoria crítica i la perspectiva feminista, va fer trontollar les relacions de poder del capitalisme i les formes del patriarcat, en els llibres de text, en els continguts i a l'aula. Aquesta anàlisi evidencia els mecanismes de selecció excloents –per fer visible la masculinitat dominant– i també mostra que l'epistemologia no és mai neutral (Harding, 1986; Scott, 1989) sinó que recull l'experiència de qui coneix. Prestar atenció a les relacions entre coneixement, poder i gènere implica revisar els processos de producció científica del coneixement en totes les àrees i disciplines, per fer visibles les persones que contribueixen a generar aquest coneixement i les seues diversitats i esdevenir sensible a com aquests processos esdevenen a l'aula.

D'aquesta forma, podem visibilitzar la diversitat, atenent a les posicions identitàries i de gènere de qui construeix aquest coneixement, apreciament que hi ha una connexió entre sabers i identitats docents i discents. Es tracta d'una estratègia general que fa explícits els mecanismes de producció del coneixement i de significat centrats habitualment en l'home com a universal, amb la intenció de multiplicar els punts de vista i els significats en la ciència i en la docència. Conseqüentment, l'anàlisi del sistema sexe-gènere que hem descrit permet estudiar l'accés, la promoció i la mobilitat dins del sistema educatiu que posiciona d'educadors/es i estudiants de forma diferent, i es pot combinar amb la interpretació

1 Generalitat de Catalunya. *Pla d'igualtat del sistema educatiu*, <http://ensenyament.gencat.cat/ca/arees-actuacio/centres-serveis-educatius/projectes-educatius/comunitat-educativa-entorn/pla-igualtat-genero/>

2 L'androcentrisme és l'adopció de l'universal masculí per a la comprensió i valoració del món, que en l'àmbit del coneixement i dels aprenentatges suposa acceptar el predomini d'un punt de vista i d'un saber construïts des de la visió de l'home, que sovint invisibilitzen els altres punts de vista i sabers produïts per les dones i altres minories. Per una altra banda, segons la Viquipèdia: “En teoria crítica i deconstrucció, falogocentrisme és un neologisme encunyat per Jacques Derrida (i explicat en el seu text *La farmàcia de Plató* i utilitzat avui en dia en lingüística i sociologia, que fa referència al privilegi del masculí en la construcció de significar”, <https://ca.wikipedia.org/wiki/Falogocentrisme>).

sobre la producció de coneixement i les oportunitats d'aprenentatge que oferim. Com veurem en el següent apartat, la perspectiva de la coeducació ens permetrà fer front al sexisme que travessa l'ensenyament i la docència.

En segon lloc, podem aproximar-nos a l'educació trencant amb el binari sexe-gènere, interpretant que el gènere és sempre una acció, una forma de fer, així com una pràctica discursiva que esdevé i que està sempre oberta a la intervenció i la resignificació (Butler, 1989). Si posem atenció a la **performativitat** de l'educació, ens fixarem en els processos de regulació social i normativització en els quals estan immerses les institucions, les reformes educatives i les situacions a l'aula on els professionals de l'educació intervenen, incloent-hi els dispositius de planificació, el desenvolupament del currículum o la intervenció socioeducativa i l'avaluació; i podem reflexionar sobre quins espais estem contribuint a crear perquè emergisquen identitats, relacions i sexualitats no heteronormatives. Des de la perspectiva que «el gènere és una *performance*; és allò que tu fas en un temps particular i no tant allò universal que tu ets» (Gauntlett, 1998), les situacions educatives són espais i temps on es generen oportunitats per aprendre el gènere. En síntesi, la «*performance* suggereix que l'ensenyament és un procés en el qual els docents no són autors sinó que performen identitat, autoritat i relacions per conèixer en el marc de relacions intersubjectives que estan sent construïdes contextualment» (Talburt, 2000: 84).

En les pràctiques educatives, el **gènere com a *performance*** implica comprendre l'aula com un espai o laboratori d'experimentació de les identitats, el gènere, les relacions, les sexualitats i els desitjos. La conceptualització del gènere com a *performance* configura la base de les pedagogies feministes i *queer* i connecta amb les teories interseccionals del gènere. Així, en tercer lloc, des del punt de vista de Patil (2013), ens fixarem en com el patriarcat i el colonialisme són mútuament constituents, atès que la definició de les masculinitats i feminitats a Occident, està relacionada amb com representem als/les altres. Grant i Zwier (2012), sostenen que la incorporació de la interseccionalitat a l'ensenyament es dona a través de l'educació multicultural i per a la justícia social, i per tant, la interseccionalitat del gènere en educació apareix de la mà de les propostes que cerquen l'equitat per combatre les desigualtats racials i ètniques. Segons aquests autors, les implicacions dels estudis interseccionals per a l'educació es poden agrupar en aquests tres focus:

a) **Identitats co-constituïdes**: les identitats es construeixen i no es troben pre-fixades, per aquest motiu «la interseccionalitat ofereix al professorat una via per comprendre la dinàmica del poder dins de les representacions mútuament

construïdes del jo i dels altres i com interactuen en els espais educatius» (Grant i Zwier, 2012: 8). La interseccionalitat proporciona el marc holístic per comprendre l'impacte de les polítiques educatives en l'experiència personal i qüestionar les identitats dominants.

b) **Sistema opressiu** (espais, processos, estructures, regles i organitzacions): a més de criticar les oportunitats d'èxit o fracàs de les identitats atenent a la interrelació de categories, d'acord amb els processos polítics de normativització, la interseccionalitat interpel·la als educadors/es sobre «com estan definint els comportaments disruptius i inapropiats de forma que discriminin aquells que fallen fora de les normes culturals dominants. Kumashiro urgeix els educadors a 'problematitzar les interseccions', preguntant-se a sí mateixos quines pre-concepcions són disruptives i quines pre-concebudes» (2002: 11).

c) **Opressions discursives** (estereotips i prejudicis): des d'aquest focus, la interseccionalitat «és una eina poderosa per a reformar la justícia social en la política i la pràctica educativa. Exposa com les formes normatives d'emmarcar identitat exclouen o marginalitzen als estudiants i quines són les comprensions de les habilitats i les experiències de vida dels estudiants per part del professorat» (Grant i Zwier, 2012: 14).

04. BONES PRÀCTIQUES

Una vegada introduïdes les idees principals en relació als biaixos de gènere de l'educació i la pedagogia i presentades les principals propostes per introduir una perspectiva de gènere, en aquest apartat es concreta amb major detall com incorporar aquests aprenentatges en la docència. Es presenten exemples concrets d'objectius i continguts docents així com diferents elements a considerar en relació a l'avaluació, a les modalitats organitzatives i al mètode docent.

Objectius de l'assignatura/mòdul

Atès que els estudis universitaris a la regió Vives s'integren en l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) i que hi predomina un model basat en competències, algunes universitats han començat el procés d'incorporar competències transversals i específiques als estudis (Observatori per a la Igualtat, 2017a). Així, l'Observatori per a la Igualtat de la UAB ha dissenyat un conjunt de competències específiques com a proposta per a incorporar en els graus d'educació, que de forma resumida, cerquen preparar a l'estudiant en: a) Adquirir consciència crítica per fer front a les desigualtats i els biaixos de gènere; b) Analitzar el sexisme, la LGTBifòbia i qualsevol forma de discriminació, assetjament i violència de gènere; c) Repensar la infància, l'adolescència i el rol de les dones en l'educació des d'una perspectiva de gènere; d) Incorporar la coeducació a tots els nivells del sistema educatiu; e) Transformar el coneixement des d'una òptica no androcèntrica ni fal·logocèntrica; i, f) Construir identitats i cultura de gènere en l'àmbit professional. Una mostra del tipus de competències que es proposa en aquest document és la següent competència:

Demostrar coneixement sobre l'enculturació i socialització de gènere en la infància i l'adolescència –o altres etapes, així com sobre el rol de les dones i del sistema de gènere (amb tots els seus conceptes fonamentals) en aquests processos i la interacció amb els sistemes educatius formals (Observatori per a la Igualtat, 2017b: 4).

Si aprofundim en el disseny i el desenvolupament d'objectius de les assignatures, en primer lloc, hem d'abordar la necessitat de formar als futurs educadors i educadores en la coeducació, entesa com a una educació no sexista i no violenta, que de forma transversal educa en igualtat de drets i oportunitats per a nenes i nens. Seguint a Marina Subirats, la incorporació de les nenes en l'educació, implica reivindicar la seua presència amb valors i coneixements específics que s'han de globalitzar, així com eliminar qualsevol forma d'exclusió a les escoles. En síntesi,

la coeducació és: «educar als nens i les nenes en uns mateixos valors, hàbits, actituds i pràctiques» (Subirats, 2010: 10). En aquest sentit, és precís posar atenció al currículum ocult, als «prejudicis, entesos com a opinions preconcebudes i estereotips, és a dir, aquelles imatges mentals simplificades que distorsionen la percepció de la realitat» (Roset *et al.* 2008: 15). Analitzar el currículum ocult des d'una perspectiva de gènere suposa tenir en compte com amaga la presència de les dones i les nenes, quin model de feminitat i masculinitat es reproduïx, i en definitiva com es perpetua el sexisme. Amb la finalitat de combatre el sexisme des de la coeducació, formulem aquest objectiu als graus d'educació, a tall d'exemple:

Analitzar les accions educatives de l'àmbit formal i no-formal des de la perspectiva de la coeducació, reflexionant sobre l'accés de les nenes en igualtat de condicions, i interpretar els valors, els rols, els espais, les tasques i els materials d'aquestes accions des de la igualtat de gènere.

En segon lloc, també podem formular aquest objectiu des de les pedagogies feministes decolonials i *queer*. Per tal de «*queeritzar* l'educació» ens hem de comprometre «amb la pràctica radical de deconstruir la normalitat, això significa que no pot necessàriament reduir-se a ensenyar per o per a subjectes *queer*» (Trujillo, 2015: 1537), sinó que cal descolonitzar els subjectes (infants, adolescents, adults, dones, migrants, transexuals, discapacitats...) i els sabers, rebutjant qualsevol procés de normalització que siga racista, sexista, homòfob o excloent, i generant noves oportunitats de ser, conèixer i aprendre. En conclusió, aquest mateix objectiu es podria re-escriure de la següent forma:

Analitzar les accions educatives de l'àmbit formal i no-formal des de la interseccionalitat del gènere, reflexionant sobre els processos de construcció de les identitats en educació, i interpretar els sabers, els cossos, els espais, els temps i els materials d'aquestes accions des de la justícia social, racial i de gènere.

Continguts de les assignatures/mòduls

ESTUDIS DE GRAU DE MESTRE/A D'EDUCACIÓ INFANTIL I D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA

Exemple 1. Transformar les subjectivitats infantils en educació amb discursos feministes i decolonials

Grau de Mestre/a d'Educació infantil

Desenvolupament de la personalitat (0-6) (UAB, 1r, FBC, 12 ECTS)

Grau de Mestre/a d'Educació Primària

Aprenentatge i desenvolupament I (UAB, 2n, FBC, 4 ECTS)

Aprenentatge i desenvolupament II (UAB, 3r, FBC, 4 ECTS)

Les concepcions que les diferents teories sobre l'aprenentatge, el desenvolupament humà i de la personalitat tenen sobre el subjecte de la infància poden ser revisades des d'una perspectiva de gènere. Valerie Walkerdine (1995 i 2000) ha explorat la formació de les identitats a la infància des d'una perspectiva construccionista social, en contrast amb algunes visions més estaticistes i universalistes del jo, que situen els nens i les nenes en el marc de la psicologia de l'educació, sovint des de l'herència piagetiana. Tanmateix, en el context de les pedagogies feministes (Luke 1999; Korol, 2007), els sabers i l'anàlisi de la vida quotidiana esdevenen la clau per a transformar les relacions des d'una perspectiva de gènere. Per una altra banda, la producció de la infància amb perspectiva de gènere, es troba entrelaçada amb d'altres formes de colonitzar-la que actuen des de posicions adultocèntriques, etnificadores i racialitzadores (Cannella i Viruru, 2004).

A continuació es presenta un exemple de continguts ja existent en el cas de la guia docent de l'assignatura *Aprenentatge i desenvolupament I* del grau d'Educació primària, que té com a professora responsable: Ibis Marlene Álvarez Valdivia. Específicament, el tema 3 de l'assignatura incorpora continguts de gènere:³

3. El desenvolupament emocional, afectiu, social i moral. La formació de la identitat i les diferències individuals

3.1. El coneixement social: desenvolupament de l'empatia i de les relacions socials. Evolució del concepte d'amistat

3.2. El desenvolupament de les normes i dels valors: raonament moral

3 http://www.uab.cat/Document/48/929/Aprenentatge_DesenvolupamentI,0.pdf

3.3. Interaccions entre iguals i estatus de grup. Conseqüències socioeducatives

3.4. L'autoconcepte i l'autoestima: dimensions i evolució

3.5. Identitat i gènere en l'edat escolar.

Altres temes que es podrien incorporar com a continguts en aquestes assignatures són:

- Perspectiva de gènere en les teories de l'aprenentatge i el desenvolupament
- La representació de les nenes en les teories i pedagogies psicològiques
- La formació de la identitat i del gènere a la infància: masculinitats i feminitats
- Gènere, raça i etnicitat en l'aprenentatge i el desenvolupament
- Gènere, cossos i diversitat afectivo-sexual en l'aprenentatge i el desenvolupament
- Situacions d'aprenentatge del gènere a l'aula
- Diferència de gènere en el joc i els espais infantils
- Reproducció i subversió dels rols de gènere
- L'avaluació dels aprenentatges des d'una perspectiva de gènere

Exemple 2. Anàlisi i intervenció atenent a les relacions familiars, socials i educatives en clau de gènere

Grau de Mestre/a d'Educació infantil

Acció tutorial: Relacions entre escola, família i comunitat (UB, 1r, OB, 6 ECTS)

Grau de Mestre/a d'Educació primària

Acció tutorial: Relacions entre escola, família i comunitat (UB, 2n, OB, 6 ECTS)

Pel que fa a la incorporació de la perspectiva de gènere en l'anàlisi i la intervenció educativa atenent a les relacions entre escola, família i comunitat/societat, volem destacar aquí els continguts de l'assignatura *Acció Tutorial: Relacions entre escola, família i comunitat*, coordinada per la professora Marina Elías Andreu en

el Grau de Mestre/a en Educació primària,⁴ i coordinada per la professora Berta Palou Julian en el Grau de Mestre/a en Educació infantil.⁵ En dos dels blocs temàtics d'aquesta assignatura s'incorpora explícitament la perspectiva de gènere:

2. Transformacions de les estructures familiars

- 2.1. Estructura social de Catalunya. Aspectes demogràfics i socials. Pràctiques educatives en les societats occidentals
- 2.2. Història de la infància i la família
- 2.3. Models familiars. Canvis en l'estructura, les relacions i els estils de vida. Expectatives educatives i socials de les famílies
- 2.4. Canvis en les funcions de la família i dels sistemes familiars. Noves relacions familiars, noves necessitats educatives

3. Desigualtat, pobresa i exclusió

- 3.1. Desigualtat, pobresa i exclusió. Classe social, ètnia i gènere
- 3.2. Infància i família en risc social, circuits de protecció. Els maltractaments en l'àmbit familiar i social
- 3.3. Treball educatiu en xarxa. Xarxes educatives locals: pla d'entorn, projectes educatius de ciutat, etc.
- 3.4. Participació i acció col·lectiva

A la pràctica d'aquestes assignatures, hi ha diferents estratègies que permeten desplegar aquests blocs temàtics per a incorporar la perspectiva de gènere en els estudis d'educació infantil i primària:

- Incorporar dades desagregades per sexe-gènere i/o l'anàlisi interseccional en l'explicació sobre l'estructura social i sobre desigualtats, pobresa i exclusió.
- Contextualitzar la història de les nenes en la infància i els rols de gènere en la família i a l'escola.
- Analitzar les diferents representacions de les famílies als discursos públics i també des d'una perspectiva autobiogràfica (personal i col·lectiva).

4 <http://www.ub.edu/grad/plae/AccesInformePDInfes?curs=2017&assig=361041&ens=T-G1026&recurs=pladocent&n2=1&idioma=CAT>

5 <http://www.ub.edu/grad/plae/AccesInformePD?curs=2017&codiGiga=361121&idioma=CA-T&recurs=publicacio>

- Posar exemples de la diversitat de models i nous models de famílies: homoparentals, monoparentals, reconstituïdes...
- Estudiar la distribució dels treballs de cura, acompanyament i educació a les famílies i a l'escola.
- Sensibilitzar i prevenir en matèria de violències de gènere i de maltractaments en l'àmbit familiar i social.
- Abordar la resolució de casos per a l'acció tutorial des d'una perspectiva de gènere i de diversitat sexual i afectiva.
- Estendre aquestes estratègies per a incorporar la perspectiva de gènere en altres blocs de contingut: polítiques familiars i educatives, acció tutorial a l'escola, i relacions interpersonals (tutor/a i alumnat, i entre tutor/a i família).

ESTUDIS DE GRAU DE PEDAGOGIA

Exemple 3. Reconstruir per visibilitzar l'educació de les dones mitjançant fonts orals i metodologies feministes de recerca

Grau en Pedagogia

Història de l'educació de les dones (UV, 4t, OP, 4,5 ECTS)

En la guia docent d'aquesta assignatura s'afirma que es persegueix «fer visibles les dones en la història de l'educació en un intent de reescriptura no androcèntrica, que analitza com la variable gènere ha condicionat espais, activitats, organitzacions, currículums i, fins i tot, l'accés de les dones als diversos nivells educatius.»⁶ La inclusió de la perspectiva de gènere implica la recuperació i visibilització de la història de l'educació de les dones, que no hauria de quedar només reflectida en una assignatura optativa, sinó que permet compensar els biaixos de gènere en les assignatures d'història i teories de l'educació presents en tots els graus d'educació i pedagogia.

---

6 <https://webges.uv.es/uvGuiaDocenteWeb/guia?APP=uvGuiaDocenteWeb&ACTION=MOSTRARGUIA.M&MODULO=33914&CURSOACAD=2018&IDIOMA=V>

Per a Carmen Agulló, la professora que imparteix l'assignatura,⁷ els biaixos de gènere es concreten, per exemple, en el desconeixement d'aspectes bàsics de la història de l'educació, com ara la Sofia de Rousseau o el Pla d'educació pública igualitària de Condorcet. La visibilització de les mestres, pedagogues i historiadors també esdevé clau en aquesta assignatura. En relació amb les activitats d'aula i treballs, aquesta professora destaca la importància de promoure l'estudi i la recerca amb fonts orals i la realització d'històries de vida, que porten a terme les seues estudiants a partir d'entrevistar les àvies i les mares per a reconstruir a través de la memòria, les experiències viscudes i els seus contextos educatius. Diverses autors/es coincideixen a dir que:

a) La història oral i la història de les dones estan entrelaçades en l'estratègia de recuperació de la memòria de les dones, per reescriure-les com a subjectes actius, amb les seues vides i formes de resistència (Nash i Tavera, 2003);

b) Estudiar la història de l'educació amb fonts orals possibilita abordar els marges de l'educació i comprendre les dones com a subjectes sociohistòrics, reivindicant el paper de l'experiència i el record, i establint també vincles intergeneracionals en la producció de coneixement científic (Jiménez, 2009); i que

c) La relació pedagògica també es transforma amb la interpretació de l'experiència dels subjectes a partir de l'entrevista, on la construcció del relat implica la comprensió de l'altra i es concep com una forma d'*escolta radical* (Rivas, 2012, seguint a Kincheloe).

En síntesi, una proposta per a la transformació dels sabers i les metodologies de recerca en la història de l'educació des d'una perspectiva de gènere, és la que promou la visibilització de les identitats subalternes amb la construcció de relats alternatius que facen visibles les històries de les comunitats minoritzades, mitjançant la recuperació de la memòria, la indagació narrativa, la investigació autobiogràfica i la conversa. Aquestes estratègies promouen les pedagogies emancipadores i feministes.

---

⁷ Segons Carmen Agulló existeixen o han existit d'altres experiències similars de la mà d'expertes a la Universitat de Granada, amb Pilar Bellarín Robles; la Universitat de Màlaga, Isabel Grana Gil; Universitat de Sevilla, Consuelo Flecha Garcia; i Universitat Rovira i Virgili, Isabel Miró Montoliu.

ESTUDIS DE GRAU D'EDUCACIÓ SOCIAL

Exemple 4. La construcció de noves identitats professionals *queer* en l'acció d'educadors/es socials

Grau en Educació social

Reflexió i acció en la pràctica educativa (UdG, 24cr):

La pràctica socio-educativa: relació comunicació i intervenció (3r, OB, 12cr)

Practicum I (3r, OB, 12cr)

A finals dels noranta, les dades desagregades per sexe mostraven diferències de gènere en l'exercici professional dels/de les educadors socials (Cacho, 1998): hi havia una proporció més elevada d'homes cursant estudis (respecte el total del seu gènere); les educadores treballaven més en empreses privades i el seu sou era inferior, mentre que els homes ho feien en el sector públic; i els homes tenien un major coneixement de les associacions d'educació i cercaven un reconeixement social i acadèmic. En els perfils professionals també s'aprecien diferències: «Els àmbits professionals amb major presència femenina d'educadors són: gent gran, adults i disminuïts. En els d'infants i adolescents i animació sociocultural hi ha una major proporció d'homes» (Cacho, 1998: 97). Atenent a la correspondència entre formació, professionalització i precarització en el sistema sexe-gènere, hi ha distincions importants en el treball dels/les educadors, que afecten a: la valoració de la professió, el sentit de la intervenció educativa i la pertinença al col·lectiu.

Aquesta anàlisi crítica es complementa amb la teoria *queer* (Talbur i Steinberg, 2005; Pie 2009a i 2009b), que comporta un canvi de mirada, per problematitzar l'acció i les categories que normalitzen cossos, identitats, sexualitats, aprenentatges i relacions:

El treball de Kumashiro (2002), *Troubling Education: Queer Activism and Anti-oppressive Pedagogy*, en la línia de Freire i Butler, sintetitza molt bé aquesta proposta, destacant que educar no és conformar-se i aprendre allò que ve donat, sinó subvertir, trencar amb la visió donada del món, transformar, resistir, subvertir. Com Kumashiro, faig una crida perquè l'educació no es tradueix en aprendre el llenguatge, la història i les concepcions dels grups dominants. Els educadors i les educadores hem d'animar als nostres estudiants a problematitzar allò que s'assumeix com a natural. En front de les actituds passives, submisses, bancàries, hem d'encoratjar-los a adoptar una actitud activa, alimentant la seua passió pel canvi; una actitud que, superant el pur

verbalisme, ens pose sobre el camí per a assolir noves realitats més justes per tots i totes (Carrera, 2013: 8).

Les següents qüestions poden guiar la reflexió durant les fases d'observació i intervenció socioeducativa:

- a) Com intervenir en l'acció socioeducativa per a des-etiquetar les identitats i cossos normalitzats (joves, presos, infants, dones, immigrants, pobres, homosexuals, discapacitats...)?
- b) Quina és la connexió entre aprenentatges, apoderament i comunicació en els nostres projectes? Quins espais i temps afavorim per a la creació d'agència?⁸
- c) Com podem construir-nos una identitat professional com a educadors socials receptiva a la transformació des de les pedagogies emancipadores del gènere, les identitats i les sexualitats?

ESTUDIS DE MÀSTER DE FORMACIÓ DEL PROFESSORAT DE SECUNDÀRIA I FORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA

Exemple 5. *Aprendre, interaccionar i esdevenir un/a mateixa en les relacions pedagògiques i en les relacions afectivo-sexuals*

Màster de formació del professorat de Secundària

Taller de *Gènere i educació* (2 sessions, UAB)

Els continguts didàctics-disciplinaris i psico-socio-pedagògics del màster haurien d'incorporar la perspectiva de gènere en els seus plantejaments. A la UAB, s'ha realitzat un taller de *Gènere i educació* pels futurs professors/es de Secundària, que consisteix en una sessió teòrico-pràctica (amb conceptes, perspectives, biaixos, dades, recursos i exemples). En aquest subàmbit, els principals reptes dels professionals a l'educació secundària són: a) Promoure un aprenentatge de les relacions pedagògiques a l'aula i de la participació en clau de gènere a l'adolescència; b) Comprendre els coneixements i la cultura popular que provenen de la literatura, el cinema, la publicitat i la música, com a textos de gènere que poden ser reproductors o resistents als mites de l'amor romàntic; i c) Combatre el ciberassetjament o l'assetjament a través de les xarxes socials entre els/les joves.

---

⁸ La creació d'agència o "agenciamen" és el procés a través del qual es capacita a les persones a pensar-se elles mateixes de forma crítica i a transformar amb les seues accions les pràctiques hegemòniques del sistema.

A més de conèixer materials i recursos existents, les activitats pràctiques haurien de formar els futurs professionals per dissenyar metodologies i dinàmiques pròpies:

a) Metodologies i dinàmiques per a analitzar les relacions afectivo-sexuals i prevenir les relacions abusives entre els/les joves

En el marc del *Programa Estimar no fa mal* adreçat a joves de 10 a 19 anys, l'ICD (Institut Català de les Dones) ha elaborat una *Guia de materials per a professionals de l'ensenyament*⁹ per a la prevenció de relacions abusives i violència masclista en l'àmbit de la parella, que inclou diverses dinàmiques per a realitzar amb grups de joves; i *Claus per a identificar el ciberassetjament en les relacions afectives*. En la secció de recursos docents (webgrafia) hi ha diversos enllaços a entitats que han dissenyat materials educatius per prevenir i combatre les violències de gènere.¹⁰

b) Metodologies i dinàmiques per a promoure la construcció d'identitats i relacions de gènere entre els/les joves des de la pedagogia performativa

És precís anomenar i definir la identitat de gènere, la transsexualitat i la intersexualitat, per a transformar el llenguatge de les identitats i relacions pre-fixades a l'aula (Coll-Planas i Missé, 2010; Galofré i Missé, 2015). La cultura visual popular obre un espai per a la construcció d'identitats que siguin sensibles a la diversitat de gèneres, de formes d'estimar i orientacions sexuals. El repertori de possibilitats és força extens, tant si ens fixem, per exemple, en les sèries de televisió (*Transparent*, Amazon Studios; *Merlí*, TV3; *Sense8*, Netflix); o els còmics (*Dykes to watch out for* i *¿Eres mi madre?* d'Alison Bechdel; *The Surface* d'Ales Kot; *Wandering son*, de Shimura Takako).

Mètodes docents

Des de les pedagogies feministes decolonials, Martínez resumeix de la següent forma les principals estratègies que treballen per a l'apoderament de les persones, i cerquen crear pràctiques de llibertat a través de l'educació crítica:

- a) Inclusió de les diferències.
- b) Visibilització de les formes de desigualtat i les imposicions del patriarcat.

9 http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/vm_materials_estimar_no_fa_mal.pdf

10 http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/vm_ciberassetjament.pdf

- c) Coneixement dels espais, sabers, experiències de les diferents dones, des de diferents enfocaments per a facilitar processos d'apoderament individual i col·lectius.
- d) Participació comunitària activa en equitat.
- e) Horitzontalitat i transversalitat en les intervencions.
- f) Generació de capacitat d'autocrítica, de presa de consciència individual i col·lectiva.
- g) Divulgació i explicació de la història, la cultura, els sabers... des d'un punt de vista feminista i intercultural, descobrint el valor de coneixements ocults i no només dels dominants i globalitzadors.
- h) Èmfasi en el foment de la xarxa de dones en pro d'un model social basat en el bé comú, en el suport mutu a les persones, en xarxes solidàries i de teixit ciutadà (Martínez, 2015: 167).

Des de les pedagogies feministes i *queer*, Rifà seguint Britzman (2005) ha resumit els següents reptes per a l'educació i el currículum que tenen una implicació directa en els mètodes docents a l'aula:

- 1) Plantejar la complexitat, la reflexivitat i situar els afectes i sexualitats diverses en el centre del currículum i la pràctica educativa;
- 2) Trencar amb els límits forts, de tipus organitzatiu i institucional a l'escola, i també amb els límits forts que imposablem al coneixement que s'aprèn i s'ensenya a l'aula;
- 3) Prendre consciència de les micro-polítiques de la identitat i la diversitat sexual i de les formes de relació;
- 4) Promoure la creació de límits febles, que esborren les fronteres entre els cossos, les identitats, les sexualitats i els coneixements;
- 5) Reivindicar l'aprenentatge de coneixements més lligats a la vida quotidiana de les persones i les seues vides, biografies i desitjos;
- 6) Canviar la gestió del temps i dels espais perquè esdevinguin més fluids;
- 7) Treballar amb altres formes de representació, qüestionant les tecnologies i mitjans de representació hegemònics i substituir-les per opcions que permeten visualitzar la diversitat;

- 8) Comprendre el currículum com un espai on dialoguen els desitjos, les sexualitats, els cossos i les identitats diverses;
- 9) Desplaçar-nos dels marges cap al centre, per a col·locar-hi les identitats subalternes: les històries de vida de dones, infants, gent gran, lesbianes, immigrants... (Rifà, 2014: 144).

Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

Per la seua banda, inspirats en Izquierdo (2008), Pujal i Mora han construït un model que és útil per a reflexionar sobre la tipologia d'activitats formatives que proposem a l'aula i les seues implicacions des de l'orientació a la provisió i la cura. Sostenen que és precisament en les activitats formatives «on acabem incidint en els models de relació i acció amb l'alumnat» (2014: 123). Segons aquest model, amb l'orientació a la cura, la relació social es basa en la satisfacció de necessitats entre persones com a finalitat; mentre que amb l'orientació a la provisió es pretén l'obtenció d'objectius o finalitats concretes, i ací s'instrumentalitzen les relacions. Per a Pujal i Mora (2014), basant-se en Boltanski i estudis precedents del seu propi grup de recerca, les activitats formatives es poden classificar en quatre tipologies, per a cadascuna de les quals aportem un exemple de l'àmbit de l'educació:

- 1) *Provisió centrada en l'equivalència entre persones i coses / Cura centrada en les coses en funció de les persones*
 Activitats dirigides: classes magistrals participatives i seminaris de lectures.
 Mètodes: exposició participativa, amb preguntes i exercicis, pluja d'idees a l'inici d'un tema, i debats a classe.
 Àmbit de l'educació: desmuntar els prejudicis i estereotips, convidant als estudiants a fer una posada en comú sobre el funcionament del currículum ocult d'acord amb les seues experiències, com a pas previ per a desenvolupar el sexisme com a tema i revelar-ne el seu funcionament.
- 2) *Provisió centrada en l'equivalència entre persones i coses / Cura centrada en les coses en funció de les persones / Cura centrada en les persones*
 Activitats dirigides: estudi exploratori.
 Mètodes: recerca a partir de fonts secundàries i presentacions orals.
 Àmbit de l'educació: presentacions orals per a compartir l'anàlisi de materials educatius adreçats a un context i grup específic des d'una perspectiva de gènere.

3) *Cura centrada en les coses en funció de les persones / Cura centrada en les persones*

Activitats supervisades: tutories.

Mètodes: reunions individuals o en grups reduïts per resoldre dubtes i donar retorn.

Àmbit de l'educació: seguiment de les pràctiques als centres i entitats educatives, tenint en compte els biaixos de gènere en les relacions interpersonals i d'aprenentatge, tant pel que fa a la participació en el grup reduït com a les pràctiques (observació, disseny de propostes, intervenció i avaluació).

4) *Provisió centrada en les coses / Provisió centrada en l'equivalència entre persones i coses*

Activitats d'avaluació: prova escrita.

Mètodes: examen.

Àmbit de l'educació: la incorporació de la perspectiva de gènere es realitza a través de la inclusió de preguntes sobre temes, conceptes i autors que trenquen amb l'androcentrisme i la prevalència de l'univers masculí en el coneixement.

Adaptat de Pujal i Mora (2014: 120)

El grau d'interacció és crucial per a cadascuna de les diferents tipologies d'activitats formatives i és una tria a través de la qual s'articula l'orientació a la cura o a la provisió que adquireixen. Deixant de banda que algunes d'aquestes activitats formatives són més sensibles al gènere, des de la perspectiva metodològica –especialment perquè en l'àmbit de l'educació treballem amb les persones– considerem que es pot incorporar aquesta perspectiva en totes les tipologies plantejades. Sobretot, volem destacar que és cabdal que el professorat universitari pose atenció als biaixos de gènere en la interacció, la participació i l'escolta a l'aula, i que cerque estratègies per a promoure la participació equilibrada de noies i nois a l'aula. Pujal i Mora (2014) també han aplicat aquesta anàlisi als diferents instruments d'avaluació, per si es vol ampliar aquesta informació.

Avaluació de les assignatures

D'una banda, diversos estudis demostren que les dones professores reben sistemàticament avaluacions més baixes que els homes professors, un fenomen que

es dona tant per part dels nois com de les noies com a estudiants (Boring, 2014; Boring, Ottoboni i Stark, 2016; Mengel, Sauermann i Zöllitz, 2016). Les universitats i les escoles haurien de compensar els biaixos de gènere en l'avaluació, revisar-ne els instruments, analitzar les representacions que estan mediant en les respostes dels/de les estudiants, i sobretot, anar amb cura, amb l'ús i les implicacions que tenen els resultats d'aquestes enquestes, per exemple, en la promoció del professorat. Les enquestes de satisfacció dels estudiants haurien de repensar-se des d'aquesta perspectiva i incloure preguntes o comentaris que condueixen a reflexionar sobre els possibles biaixos de gènere en les respostes. A més, es poden implementar altres eines que aposten per un model d'avaluació democràtica i participativa, com ara auto-reflexions, entrevistes, observacions i portafolis, que tinguen en compte la diversitat.

D'altra banda, les dades desagregades per sexe també ens proporcionen informació sobre les avaluacions dels/de les estudiants. Sovint, quan es tracta de valorar el treball dels qui són candidats a la recepció d'un premi (en els TGF o premis extraordinaris de grau), no es manté la proporcionalitat des d'una perspectiva de gènere. Ací cal preguntar-nos de nou si avaluem de la mateixa manera el treball d'un noi i d'una noia estudiant, o si les nostres percepcions intervenen en els processos d'avaluació i qualificació. En el cas de les facultats d'educació, aquest fenomen encara és més flagrant, atès que els nois són una minoria en el conjunt dels estudis. Per tant, sembla que necessitem prendre mesures per evitar també el sexisme en l'avaluació i considerar com ens afecta la feminització dels estudis en aquest nivell, tot recollint les dades desagregades per sexe i analitzar si existeixen discriminacions.

Ambdues dimensions, l'avaluació del professorat i l'avaluació de l'alumnat, configuren competències, coneixements i habilitats que els/les futurs educadors hauran d'adquirir al llarg de la seua formació inicial, conjuntament amb les estratègies i els models per a l'avaluació de les organitzacions i centres, i l'avaluació de projectes i materials curriculars, entre d'altres. En tots els casos, us convidem a reflexionar sobre l'impacte de gènere en les propostes, polítiques i pràctiques de l'àmbit de l'educació i a incloure-ho en els informes. A més a més, una formació inicial dels/les educadors sensible al gènere, repercutirà en la millora de la formació i l'avaluació en els àmbits d'actuació professional on hi ha persones implicades, ja siga perquè el desenvolupament professional es duu a terme en interacció amb infants, joves o persones adultes.

En aquesta secció, ens centrem en l'avaluació dels/de les estudiants, i per aquest motiu, a continuació resumim algunes estratègies que podem tenir en compte

durant el disseny i implementació d'activitats d'avaluació de les assignatures dels graus i màsters d'educació. Les següents estratègies són sensibles al gènere i multipliquen les eines que tenim per l'avaluació, promouen la participació i la presa de consciència de l'alumnat i tenen en compte la diversitat:

- Avaluació cega: quan estem davant de proves, exàmens o treballs, és convenient cercar mecanismes per anonimitzar el procés de correcció;
- Tanmateix no cal confondre la qualificació amb l'avaluació. El feedback o reflexió sobre els aprenentatges assolits i una avaluació qualitativa permet incorporar canvis en els processos d'estudi i sentir-se acompanyat/da;
- Si bé les estudiants participen menys a les classes, també acostumen a sol·licitar més tutories o seguiments per aclarir dubtes i millorar el seu rendiment. Aquest és un element a tenir en compte quan avaluem;
- La combinació de mètodes d'avaluació, l'avaluació continuada i l'avaluació formativa afavoreixen la presa de consciència sobre els processos d'aprenentatge, lluny de l'avaluació final que només és un rendiment de comptes;
- L'auto-avaluació permet treballar aspectes relacionats amb l'autoconeixement, l'autovaloració i la capacitat d'autocrítica;
- La inscripció de la pròpia biografia i relats en primera persona sobre els aprenentatges són reveladors de dinàmiques que sovint resten invisibilitzades;
- Es poden promoure activitats de co-avaluació o avaluació entre iguals, per tal que l'alumnat sigui coresponsable de l'avaluació dels aprenentatges i analitzar-ne els resultats des d'una perspectiva de gènere;
- A més de tenir en compte del balanç de gènere en els grups, podem fixar fórmules de devolució i comentari en petits grups o individualment per promoure l'intercanvi i la participació;
- Hem de revisar com es trien els/les portaveus dels grups, si respon a una divisió del treball des d'una perspectiva de gènere, i podem establir mecanismes de rotació;
- L'elaboració de rúbriques hauria d'incorporar el sentit del gènere en l'aprenentatge i l'assoliment dels coneixements sobre el funcionament del sexisme i l'androcentrisme en educació;

- Els diaris de classe i de les pràctiques permeten plantejar-se i avaluar el sentit del gènere en els relats sobre l'educació de les persones;
- Podem explicitar l'atenció a la diversitat i la inclusió del gènere com a criteri d'avaluació;
- L'avaluació mitjançant carpetes d'aprenentatge també permet reconstruir aprenentatges a partir de cercar evidències que conviden a la reflexió sobre el procés dut a terme i establir-se uns objectius propis per al recorregut per l'assignatura.

05. RECURSOS DOCENTS

Llenguatge sensible al gènere en educació

- Emakunde/Instituto Vasco de la Mujer (2008). *Guia de lenguaje para el ámbito educativo*. Disponible a: http://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/pub_guias/es_emakunde/adjuntos/guia_leng_educ_es.pdf
- FERRER, Cristina; MATEU, Joana M.; PONS, Maria; BARCELÓ, Catalina; PONT, Catalina i ROIG, Miquela (2006). *Llenguatge per a la igualtat a l'educació*. Illes Balears: Institut Balear de la Dona. Disponible a: http://oficinaigualtat.uib.cat/digitalAssets/297/297562_llenguatge-per-la-igualtat-a-leducacio.pdf.

Coeducació i formació del professorat

- Generalitat de Catalunya. *Pla d'igualtat del sistema educatiu*. Disponible a: <http://ensenyament.gencat.cat/ca/arees-actuacio/centres-serveis-educatius/projectes-educatius/comunitat-educativa-entorn/pla-igualtat-gener/>
- Generalitat de Catalunya. *Coeducació i igualtat de gènere* (recursos, experiències, formació, normativa, bibliografia). Disponible a: <http://xtec.gencat.cat/ca/curriculum/coeducacio/>
- GUERRERO, Elizabeth; HURTADO, Victoria; AZUA, Ximena i PROVOSTE, Patricia (2011). *Material de apoyo con perspectiva de genero para formadores y formadoras*. Gobierno de Chile, Hexagrama consultores. Disponible a: http://www.educarenigualdad.org/media/pdf/uploaded/material/407_201109271215450-material-apoyo-perspectiva-genero-pdf.pdf
- Instituto de la Mujer (2008). *Guia de Coeducación. Síntesis sobre la Educación para la Igualdad de Oportunidades entre Mujeres y Hombres*. Madrid: Ministerio de Igualdad. Disponible a: <http://www.inmujer.gob.es/observatorios/observigualdad/estudiosInformes/docs/009-guia.pdf>

- Instituto de la mujer y de la igualdad de oportunidades (àrea temàtica d'educació). Disponible a: <http://www.inmujer.gob.es/ca/areasTematicas/AreaEducacion/Educacion.htm>.
- MORENO, María Antonia (2007). *Coeducamos. Sensibilización y formación del profesorado. Analizar el sexismo es un paso hacia una sociedad más justa*. Consejería de Educación del Principado de Asturias. Disponible a: http://www.oei.es/historico/genero/documentos_docentes.htm
- Portal de recursos docentes con perspectiva de género para la docencia universitaria, Universitat d'Alacant. Disponible a: <https://web.ua.es/es/unidad-igualdad/docencia-igualdad/presentacion.html>.
- SUBIRATS, Marina (2010). *La coeducación hoy: Los objetivos pendientes*. Gobierno Vasco. Emakunde, Programa coeducativo para la igualdad, el respeto y la no-violencia. Disponible a: http://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/proyecto_nahiko_formacion/es_def/adjuntos/2010.09.21.marina.subirats.pdf.
- UNICEF. *Recursos de las organizaciones: Género y educación*. Disponible a: https://www.unicef.org/spanish/sowc04/sowc04_girls_education.html

Exemples de dades desagregades per sexe i anàlisis sensibles al gènere

- EGERA, Effective Equality in Research and the Academia. Disponible a: <http://www.egera.eu/publications/public-deliverables.html>
- Gender Equality Index. Disponible a: <http://eige.europa.eu/gender-equality-index/2012/domain/time/1/ES>
- Gendered Innovations. Disponible a: <https://genderedinnovations.stanford.edu/>
- Observatori de la Igualtat de la URV (Universitat Rovira i Virgili). Disponible a: <http://www.urv.cat/ca/vida-campus/universitat-responsable/observatori-igualtat/>
- Observatori per a la Igualtat de la UAB (Universitat Autònoma de Barcelona). Disponible a: <http://www.uab.cat/observatori-igualtat/>
- OECD. Gender data portal. Disponible a: <http://www.oecd.org/gender/data/>

Propostes per treballar la igualtat de gènere a l'aula

- CIRD, Ajuntament de Barcelona. *Recursos pedagògics online per a la igualtat*. Disponible a: <http://ajuntament.barcelona.cat/recursospedagogics/ca>
- *Gender and Education* (resources: pedagogies). Disponible a: <http://www.genderandeducation.com/resources-2/pedagogies/>
- *Igualtat en ruta. Recursos coeducatius*. Disponible a: http://isonomia.uji.es/wp-content/uploads/2013/06/PDF-igualtat_en_ruta-recursos_coeducatius.pdf
- Institut Català de les Dones. *Recursos per a la sensibilització, coeducació i violència masclista* (àmbits d'actuació). Disponible a: <http://dones.gencat.cat/ca/inici/>
- Instituto Asturiano de la Mujer (2001). *Coeducación. Guía de recursos*. Asturias: Servicio de Publicaciones de la Consejería de la Presidencia. Disponible a: http://www.educarenigualdad.org/media/pdf/uploaded/old/Mat_177_guia_de_los_recursos.pdf.
- IREX. *Creating Supportive Learning Environments for Girls and Boys: A Guide for Educators*. Disponible a: <https://www.irex.org/resource/creating-supportive-learning-environments-girls-and-boys-guide-educators>
- ROSET, Montserrat; PAGÈS, Eugènia; LOJO, Mirta i CORTADA, Esther (2008). *Guia de coeducació per als centres educatius: pautes de reflexió i recursos per a l'elaboració d'un projecte de centre*. Barcelona: Institut Català de les Dones, Departament d'Educació, Generalitat de Catalunya. Disponible a: http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/publicacions_eines10.pdf.

Materials visuals sensibles al gènere

- Center for Women's Global Leadership Poster Portal. Disponible a: <https://rucore.libraries.rutgers.edu/portals/cwgl/>
- Drac màgic. Cultura audiovisual. Disponible a: <http://www.dracmagic.cat>
- Feminist Visual Arts, British Library. Disponible a: <https://www.bl.uk/sisterhood/articles/feminist-visual-arts>
- List of feminist comicbooks, Wikipedia. Disponible a: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_feminist_comic_books

- Cinema a *Picara online magazine*: <http://www.pikaramagazine.com/tag/cine/>
- Sens critique. Films Féministes. Disponible a: https://www.senscritique.com/liste/Films_feministes/134907
- 8 Photographers that Know Gender and Identity are Drag. Disponible a: https://www.huffingtonpost.com/entry/gender-and-identity-in-photos_us_580fb681e4b08582f88c70f3
- 10 series feministas. Tribuna feminista. Disponible a: <http://www.tribuna-feminista.org/2016/09/10-series-feministas/>

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

Atès que podem trobar diferents guies i recursos per aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en la recerca,¹¹ en aquesta secció proporcionem dos exemples pràctics que es contextualitzen en el marc de la realització de Treballs Finals de Grau (TFG) i de Treballs Finals de Màster (TFM) en l'àrea d'educació. Considerem que aquests exemples faciliten estratègies i eines que poden adaptar-se a altres treballs de recerca que es porten a terme en els diferents graus i màsters d'aquest àmbit.

Exemple 1. Avaluació d'un TFG del grau de Pedagogia per optar al premi a millor treball amb perspectiva de gènere

Grau en Pedagogia

Treball Final de Grau (4rt curs, 12 ECTS, UAB)

En el procés per valorar els treballs que opten al Premi de Treball Final de Grau al millor treball de la titulació amb perspectiva de gènere, que atorguen conjuntament l'Observatori per a la Igualtat de la UAB i l'Institut Català de les Dones, es proporciona una pauta que té en compte les diferents dimensions de la recerca i la innovació educativa.¹² A continuació es desenvolupa aquesta rúbrica i es comparteixen les observacions realitzades per a l'avaluació d'un dels TFG premiats del grau de Pedagogia (curs 2016-2017). No s'ha considerat necessari compartir la puntuació obtinguda, sinó explicar el procés de valoració que té en compte diverses dimensions per a la incorporació de la perspectiva de gènere en els TFG.

Títol del TFG: *(Des)fent. El foment del canvi d'actituds i conductes masclistes o fruit del masclisme mitjançant el grup educatiu*

Autoria: Carolina Pérez

Tutora: Maria del Mar Durán

I. *Adequació de la metodologia i del pla de treball als objectius establerts.* El treball està ben fonamentat teòricament i metodològicament, i mostra rigor en el seu desenvolupament i execució. Aporta un estat de la qüestió i relaciona la teoria de

11 Vegeu alguns d'aquests recursos a: <http://www.uab.cat/web/l-observatori/grups-centres-i-instituts-uab-1345682746618.html>

12 <http://www.uab.cat/web/l-observatori/premis-als-millors-tfg-amb-perspectiva-de-generede-la-uab-1345699078441.html>

grups i els canvis d'actituds amb la reproducció del patriarcat, per tal de justificar la necessitat de prevenir actituds i conductes masclistes en l'adolescència amb la intervenció educativa.

II. *Coherència i rigor metodològic*. Com a proposta educativa i innovadora per a abordar les relacions de poder de gènere entre les persones joves. Es proporciona la planificació de les activitats i les sessions que poden ser de referència per a futures pràctiques educatives i que s'avaluen en la pràctica, que afronten per exemple els mites de l'amor romàntic entre els/les joves i el ciberassetjament, entre d'altres.

III. *Marc teòric utilitzat*. El treball centra molt bé les formes de dominació i violència fruit de la societat patriarcal i com és possible formar als/a les joves en la consciència crítica per transformar les relacions abusives i no saludables.

IV. *Novetat i originalitat del tema*. El disseny i les fases del treball estan ben establertes i la recollida de dades és sistemàtica i demostra capacitat d'anàlisi i reflexió. Es proporcionen eines per a la recollida de dades durant la implementació de les activitats, com l'ús del diari.

V. *L'impacte de les aportacions a l'àmbit dels estudis de gènere i a la seua pròpia disciplina*. Resultats i conclusions. Aquest treball és un exemple de bona pràctica dins dels TFG i de les intervencions educatives a l'educació secundària i amb la seua publicació pot servir de referència pels educadors/es en formació i en servei.

VI. *Ús no sexista o androcèntric del llenguatge*. S'utilitza un llenguatge no sexista seguint la guia publicada per la pròpia Universitat.

VII. *Aplicació de la perspectiva de gènere en l'enfocament del tema i el seu desenvolupament*. Es recomana explotar les evidències del diari i les narracions dels joves mateixos en el futur sobre les activitats i no es consideren tant significatives les dades que emergeixen del qüestionaris (pre i post test).

Exemple 2. Formar-se com a investigador/a en educació a partir d'incorporar la perspectiva de gènere en els Treballs finals de Màster

Màster de Recerca en Educació

Mòdul: *Cartografies de gènere. Transicions i identitats en la recerca* (transversal, 6 ECTS, UAB)¹³

Aquest mòdul està impartit per professores de diferents departaments de la Facultat de Ciències de l'educació (Marina Tomàs, Georgeta Ion, Marta Bertran i Montse Rifà) i planteja una mirada transdisciplinària cap als problemes, epistemologies i metodologies de la recerca en educació, des d'una perspectiva feminista interseccional. Focalitza en la recerca sobre la formació de les identitats i les comunitats amb grups socials minoritaris, posant atenció a l'anàlisi del sistema sexe-gènere en les dinàmiques d'inclusió i exclusió, en diàleg amb la construcció de l'altre/a. Els blocs de continguts estan estructurats: 1. Cartografies feministes, postcoloniales i crítiques per a la recerca en educació (fonamentació teòrica i metodològica); 2. Gènere, identitats i diferència en les pràctiques educatives i culturals; i 3. Polítiques, institucions i cultura de gènere. S'ofereix a tots els estudiants del màster de recerca en educació que tenen especialitats en pedagogia i didàctiques específiques. La guia docent recull 14 resultats d'aprenentatge, entre els quals hi ha:

- (4) Conèixer les aportacions de la investigació en educació en el camp dels estudis de gènere, els estudis postcoloniales i la teoria crítica.
- (7) Dissenyar estratègies de recollida d'informació en marc de les investigacions sobre gènere i identitats.
- (11) Integrar coneixements i enfrontar-se a la complexitat de formular judicis a partir d'una informació incompleta o limitada que incloga reflexions sobre les responsabilitats socials i ètiques vinculades a l'aplicació dels coneixements i judicis propis.

Amb el treball principal del mòdul es proposa que l'alumnat aprengui a incorporar la perspectiva de gènere en la recerca a través de repensar i reflexionar sobre els seus TFM, siga quina siga la seua àrea de coneixement. El treball de mòdul consisteix en analitzar i justificar de quina manera pot introduir-se la perspectiva de gènere en la recerca al TFM. El treball consta de les següents parts:

---

¹³ <https://ddd.uab.cat/pub/procur/2016-17/g43218a2016-17iCAT.pdf>

1. Una cerca bibliogràfica sobre el tema escollit i gènere per a elaborar un marc teòric sobre quin és l'estat de la qüestió del vostre tema en clau de gènere i exposar els conceptes importants.
2. Seguidament es realitza una proposta justificada de quines són les modificacions que es poden realitzar en el plantejament de recerca per a incorporar la perspectiva de gènere, com per exemple en qüestions conceptuals i teòriques, metodològiques, de recollida i anàlisi de dades...
3. Reflexions i conclusions.
4. Bibliografia utilitzada.

Procediment a seguir:

- Primer lliurament: títol i tema del TFM i cerca bibliogràfica realitzada amb 3-6 entrades.
- Segon lliurament: esquema o guió de les modificacions que poden realitzar-se al TFM per a introduir una perspectiva de gènere.
- Lliurament del treball final. El treball és individual i té unes 10-15 pàgs.

Criteris de valoració:

- Adequació de la bibliografia escollida i justificació de criteris de selecció.
- Competència analítico-reflexiva en l'elaboració del marc teòric.
- Competència d'anàlisi i inferència d'idees a partir de la revisió de la recerca.

07. EINES DE CONSULTA

7.1. Webgrafia

- Associació Candela. Disponible a: <http://candela.cat/recursos>
- Associació Coeducació. Disponible a: <http://www.coeducaccio.com/>
- Artículos de Ciudad de mujeres (2006-2009). *Coeducación*. Disponible a: <http://www.ciudaddemujeres.com/articulos/+Coeducacion,45-+>
- Seminario de Alicante (2002). *Elementos para una educación no sexista: guía didáctica de la coeducación*. Alicante: Biblioteca virtual Miguel de Cervantes. Disponible a: <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/02426953211793839622202/index.htm>.
- GAUNTLETT, David (1998). *Judith Butler*. Disponible a: <http://www.theory.org.uk/ctr-butl.htm>
- GENTE: *Nordic Research on Gender in Teacher Education. Vocabulary*. Disponible a: <https://nordgente.org/index.php/vocabulary/>
- GRANT, Carl, i ZWIER, Elisabeth. (2012). «Intersectionality and education». A J. BANKS (ed.). *Encyclopedia of diversity in education*. (pp. 1263-1271). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. doi: <http://dx.doi.org/10.4135/9781452218533.n398>
- LEO-RHYNIE and the IDLL, University of Cape Town (1999). *Gender Mainstreaming in Education. A Reference Manual for Governments and Other Stakeholders*. Kent, UK: Commonwealth Secretariat. <http://www1.uneca.org/Portals/ngm/Documents/Gender%20Mainstreaming/Gender-mainstreaming-in-education.pdf>.
- OBSERVATORI PER A LA IGUALTAT (2017a). *Guia per a la Introducció de la Perspectiva de Gènere en la Docència de l'Observatori*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Disponible a: <http://ddd.uab.cat/record/177328?ln=ca>.
- *Simref, Seminari interdisciplinar de metodologia de recerca feminista*. Disponible a: <http://www.simref.net>
- *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Disponible a: <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-gender/>

— UGT-FETE. *Diccionario online de coeducación. Educando en Igualdad*. Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad y UGT, FETE enseñanza. Disponible a: <http://www.educandoenigualdad.com/ca/portfolio/diccionario-online-de-coeducacion-2/>

— UNESCO-IICBA (2012). *Gender Mainstreaming in Teacher Education Policy. A Training Module*. Disponible a: http://www.iicba.unesco.org/sites/default/files/Gender_Mainstreaming_in_Teacher_Education_Policy.pdf

— WEINER, Gaby (gènere i educació). Disponible a: http://www.gabyweiner.co.uk/?page_id=17

7.2. Bibliografía de referència

ACKER, Sandra (1994). *Género y educación. Reflexiones sociológicas sobre mujeres, feminismo y enseñanza*. Madrid: Narcea.

ANGUITA, Rocío (2011). «El reto de la formación del profesorado para la igualdad». *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 14 (1): 43-51.

ARNOT, Madeleine i MAC AN GHAILLM, Mairtin (eds.) (2006). *The RoutledgeFalmer Reader in Gender and Education*. Oxon: Routledge.

AZORIN ABELLÁN, Cecilia María (2014). «Actitudes del profesorado hacia la coeducación, claves para una educación inclusiva». *Ensayos: Revista de Educación de Albacete*, 29 (2): 159-174 [<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4911722>].

BANK, Barbara (ed.) (2011). *Gender and Higher Education*. Baltimore: John Hopkins University Press.

BELAUSTEUGOITIA, Marisa i MINGO, Araceli (eds.) (1999). *Géneros prófugos. feminismo y educación*. México: UNAM-Paidós.

BLANCO, Nieves (coord.). (2001). *Educar en femenino y en masculino*. Madrid: Akal.

BOLAÑOS, L. M. i JIMÉNEZ CORTÉS, R. (1996). «La formación del profesorado en género». *Revista de Investigación Educativa*, 25 (1): 77-98.

BROWN, Babette (2010). *Desaprender la discriminación en Educación Infantil*. Madrid: Morata.

- CACHO LABRADOR, Xavier (1998). *L'educadora i l'educador social a Catalunya*. Barcelona: Associació Professional d'Educadors socials de Catalunya.
- CARRERA, M.V. (2013). «Educando *queer*: el educador/a social como agente de subversión de género en la escuela». *Revista Iberoamericana de Educación*, 61 (2): 2-12 <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5889648>.
- CASTELLSAGUÉ, Alba; MENA, Maria; RIFÀ, Montserrat i PUJAL, Margot (2014). «Introduciendo la transversalidad de la perspectiva de género en nuevos formatos docentes». En *Unidade de Igualdade*, : 57-75.
- CIDE/INSTITUTO DE LA MUJER (2006). *Incorporación y trayectoria de niñas gitanas en la ESO*. Madrid: Fundación Secretariado Gitano, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- COBO, Rosa (ed.) (2007). *Interculturalidad, feminismo y educación*. Madrid: La Catarata i Junta de Andalucía, Plan de Igualdad.
- CODINA, Pilar; CORTADA, Esther i ROSET, Montserrat (coords.) (1994). *Educació no sexista. Experiències educatives*. Barcelona: Graó.
- ESSOMBA, Miquel A. (2007). *Coeducación y prevención temprana de la violencia de género*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, Subdirección General de Información y Publicaciones.
- GARCÍA-PÉREZ, Rafael; REBOLLO, Mª Àngeles; VEGA, Luisa; BARRAGÁN-SÁNCHEZ, Raquel; BUZÓN, Olga i PIEDRA, Joaquín (2011). «El patriarcado no es transparente: competencias del profesorado para reconocer la desigualdad». *Cultura y Educación*, 23(3): 385-397.
- GARCÍA-PÉREZ, Rafael; BUZÓN GARCÍA, Olga; PIEDRA DE LA CUADRA, Joaquín i QUIÑONES DELGADO, Carlos (2010). «La ceguera de género en el profesorado». Ponencia presentada en el *Congreso Universitario Nacional de Investigación y Género*. Sevilla: Universidad de Sevilla [<http://hdl.handle.net/11441/40179>].
- GRAÑERAS, Montserrat i MAÑERU MÉNDEZ, Ana (coords.). *Revisión bibliogràfica sobre mujeres y educación (1983-2007)*. Madrid: CIDE/Instituto de la Mujer.
- INSTITUTO DE LA MUJER (2005). *Tomar en serio a las niñas*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Serie Cuadernos de Educación no Sexista, 17.
- IZQUIERDO, M. Jesús (coord) (2008). *Cuidado y provisión: el sesgo de género en las prácticas universitarias y su impacto en la función socializadora de la universi-*

- dad*. Informe. Madrid: Ministerio de Igualdad <http://www.inmujer.gob.es/publicacioneselectronicas/documentacion/Documentos/DE0051.pdf>
- LOMAS, Carlos (comp.). *¿Iguales o diferentes? Género, diferencia sexual, lenguaje y educación*. México: Paidós.
- MORA, Enrico i PUJAL, Margot (2014). «El cuidado y la provisión en el proyecto docente universitario». *A Unidade de Igualdade*: 105-135.
- OBSERVATORI PER A LA IGUALTAT (2017b). *Perspectiva de gènere en les competències dels estudis de Ciències de l'Educació*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- PERELLÓ, Fátima (2013). *Assimetries del gènere a la Universitat de València*. València: Universitat de València.
- PIÉ BALAGUER, Asun (2009a). «De la teoria *queer* i altres maneres de pensar l'educació». *Temps d'educació*, 37: 253-270.
- PIÉ BALAGUER, Asun (2009b). *Educació social i teoria queer. De l'alteritat o les dissidències pedagògiques*. Barcelona: UOC.
- PIEDRA, Joaquín (2014). *Género, masculinidades y diversidad. Educación física, deporte e identidades masculinas*. Barcelona: Octaedro.
- REBOLLO, Ángeles (coord.) (2006). *Género e interculturalidad: educar para la igualdad*. Madrid: Aula abierta/Muralla.
- RENAU, M. Dolores (ed.) (2012). *Cómo aprender a amar en la escuela*. Madrid: La Catarata.
- RIFÀ VALLS, Montserrat i DUARTE CAMPDERRÓS, Laura. (2013). «Interseccionalidades del género, desigualdad y educación superior: categorías, indicadores y estrategias en la investigación». En ZAPATA, M.; GARCÍA, S. i CHAN DE ÁVILA, J. (eds.). *La interseccionalidad en debate*. Berlin: Freie Universität Berlin <http://www.miseal.net/index.php/el-proyecto/2-uncategorised/153-interseccionalidad-debate>.
- RIFÀ VALLS, Montserrat; DUARTE CAMPDERRÓS, Laura i PONFERRADA, Maribel (eds.) (2015). *Nuevos desafíos para la inclusión social y la equidad en educación superior*. Barcelona, Costa Rica i Berlin: UAB, UNA i FU <http://www.miseal.net/index.php/el-proyecto/36-documentacion/publicaciones/183-nuevos-desafios-para-la-inclusion-social-y-la-equidad-en-la-educacion-superior-actas-del-iii-congreso-internacional-miseal>

- RODRÍGUEZ MARTÍNEZ, Carmen (comp.) (2007). *Género y currículo. Aportaciones del género al estudio y práctica del currículo*. Madrid: Akal.
- SÁNCHEZ BLANCO, Concha (2003). «A propósito de la feminización de la docencia en educación infantil». *Aula de Infantil*, 13: 34-40.
- SIMÓN RODRÍGUEZ, M. Elena (2010). *La igualdad también se aprende. Cuestión de coeducación*. Madrid: Narcea.
- SKELTON, Christine; FRANCIS, Becky i SMULYAN, Lisa (eds.) (2006). *The SAGE handbook of Gender and Education*. London: Sage.
- SOLSONA, Núria (2016). *Ni princeses ni pirates. Per a educar nens i nenes en llibertat*. Barcelona: Eumo.
- SUBIRATS, Marina (2007). *Balones fuera: reconstruir los espacios desde la coeducación*. Barcelona: Octaedro.
- SUBIRATS, Marina (2017). *Coeducación, apuesta por la libertad*. Madrid: Octaedro.
- TALBURT, Susan i STEINBERG, Shirley (eds.) (2005). *Pensando 'queer': sexualidad, cultura y educación*. Barcelona: Grao.
- TOMÉ, Amparo i RAMBLA, Xavier (2001). *La coeducació de les identitats masculines a l'educació secundària*. Bellaterra: Institut de Ciències de l'Educació, Universitat Autònoma de Barcelona.
- UNESCO (2015). *A Guide for Gender Equality in Teacher Education Policy and Practices*. Disponible a: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002316/231646e.pdf>
- UNIDADE DE IGUALDADE (2014). *III Xornada en Xénero. Docencia e Investigación*. Llibre d'actes. Vigo: Universidad de Vigo.
- VV.AA. (1999). *Pedagogia amb veu de dones*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VV.AA. (2000). *Pedagogia del segle xx en femení*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

7.3. Glossari

Coeducació. “L’acció educadora que potencia la igualtat real d’oportunitats i valora indistintament l’experiència, les aptituds i l’aportació social i cultural de dones i homes, en igualtat de drets, sense estereotips sexistes, homofòbics, bifòbics, transfòbics o androcèntrics ni actituds discriminatòries per raó de sexe, orientació sexual, identitat de gènere o expressió de gènere”. Llei 17/2015, d’igualtat efectiva de dones i homes, article 2.d.

Feminització. Saskia Sassen es refereix a la feminització de la supervivència o la feminització en el context de la globalització econòmica com a “la feminització de la força del treball, un fenomen que amb diferents trets s’ha incrementat al llarg de les darreres tres dècades en els països hegemònics i perifèrics, i la feminització de la pobresa” (Vega Solis i Gil Araujo a Sassen, 2003: 20-21). En l’àmbit de l’educació, malgrat sovint es critica la sobrerepresentació de les dones en els estudis, aquesta alta presència està directament relacionada amb la precarització dels treballs en educació, en especial, en educació infantil i primària, on s’associa més als treballs de cura.

Educació performativa (o performàtica). Performativa o performàtica funcionen com a adjectius que designen una educació o pedagogia basada en la *performance*. Des d’aquesta perspectiva, es posen en valor els processos d’aprenentatge oberts, com a resultat de les accions a l’aula; l’experiència personal i col·lectiva de construcció política d’identitats, cossos, gèneres i sexualitats; i les relacions pedagògiques basades en el joc, la *performance* i l’experimentació.

7.4. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere

— Cartografies del gènere. Transicions i identitats en la recerca. Màster oficial de recerca en educació (UAB). Disponible a: <http://www.uab.cat/guiesdocents/2016-17/g43218a2016-17iCAT.pdf>

— Diversitat i coeducació. Grau d'educació infantil (US) Disponible a: http://www.us.es/estudios/grados/plan_194/asignatura_1940010

— Educació i gènere en una societat en canvi. Màster oficial en estudis de dones, gènere i ciutadania (IIEDG). Disponible a: <https://www.iiedg.org/ca/master/pla-destudis-2010-2011>

— Educació per a la igualtat de gènere. Grau d'educació social (UIB). Disponible a: <http://estudis.uib.es/es/grau/edsocial/GEDS-P/22322/>

— Gender and education (University of Gothenburg). Disponible a: <http://kursplaner.gu.se/pdf/kurs/en/PDG084>

— Gender and Education – An Intersectional Perspective in Contemporary Settings (Malmö University). Disponible a: <https://edu.mah.se/en/Course/BU125E>

— Gender and Primary Education (The University of Edinburgh). Disponible a: <http://www.drps.ed.ac.uk/17-18/dpt/cxeducua10093.htm>

— Història de l'educació de les dones. Grau en pedagogia (UGR). Disponible a: [http://grados.ugr.es/pedagogia/pages/infoacademica/ghistoriadelaeduacion-delasmujeres-1415/!](http://grados.ugr.es/pedagogia/pages/infoacademica/ghistoriadelaeduacion-delasmujeres-1415/)

— Igualtat de gènere i educació. Grau d'educació primària (UA). Disponible a: http://cms.ual.es/UAL/estudios/grados/plandeestudios/asignaturas/asignatura/GRADO1910?idAss17103310&idTit=1910&anyo_actual=2013-14

— Máster oficial en Igualdad, género y educación (USC). Disponible a: <http://www.usc.es/masteres/gl/masteres/ciencias-sociais-xuridicas/igualdade-xenoro-educacion>

— Sexuality, Women and Gender in Psychology and Education Certificate (Teachers College, Columbia University). Disponible a: <http://www.tc.columbia.edu/continuing-professional-studies/certificate-programs/certificate-programs/swg/>

08. PER A APROFUNDIR

8.1. Bibliografia especialitzada

- ANYON, Jean (1983). «Intersections of Gender Class: Accommodation and Resistance by Working-Class and Affluent Females to Contradictory Sex-Role Ideologies». A S. WALKER y L. BARTON (eds). *Gender, class and education*. New York: The Falmer Press.
- ALBERTÍN LASAOSA, Ana M. i ZUFIAURRE GOIKOETXEA, Benjamín (2006). *La educación infantil como tarea de maestras*. Barcelona: Octaedro.
- ARNOT, Madeleine i WEILER, Kathleen (1993). *Feminism and Social Justice in Education*. Londres: Falmer Press.
- BELZUNEGUI, Àngel; BRUNET, Ignasi; PASTOR, Imma i VALLS, Francesc (2008). *Mestres, escoles i igualtat entre gèneres. La transmissió de valors igualitaris en l'educació primària vista pel col·lectiu docent*. Tarragona: ICD i Arola Editors.
- BORING, Anne (2014). *Gender Biases in Student Evaluations of Teachers*. Paper: [http://www.anneboring.com/uploads/5/6/8/5/5685858/aboring_gender_biases_in_set_april_2014.pdf].
- BORING, Anne; OTTOBONI, Kellie., i STARK, Philip.B. (2016). *Student evaluations of teaching (mostly) do not measure teaching effectiveness*. ScienceOpen Research. [<https://www.scienceopen.com/document?vid=818d8ec0-5908-47d8-86b4-5dc38f04b23e>].
- CANNELLA, Gaile S. i VIRURU, Radhika (2004). *Childhood and Postcolonization. Power, Education, and Contemporary Practice*. New York and London: Routledge Falmer.
- CARRERA FERNÁNDEZ, M. Victoria; LAMEIRAS FERNÁNDEZ, María; CID FERNÁNDEZ, Xosé M.; RODRÍGUEZ CASTRO, Yolanda i ALONSO RUIDO, Patricia (2005). «De las tecnologías del género a las tecnologías de la subversión, un desafío pedagógico para la educación social». *RES, Revista de educación Social*, 21, 8-27 [<http://www.eduso.net/res/winarcdoc.php?id=629>].
- CARTER, Norvella i VAVRUS, Michael (2018). *Intersectionality of Race, Class, and Gender in Teaching and Teacher Education*. Leiden, NL: Brill/Sense.
- COLL-PLANAS, G. i MISSÉ, M. (ed.). (2010). *El género desordenado. Críticas en torno a la patologización de la transexualidad*. Barcelona/Madrid: Editorial Egalés.

- ELLSWORTH, Elizabeth (2005). *Posiciones en la enseñanza. Diferencia, pedagogía y el poder de la direccionalidad*. Madrid: Akal.
- EPSTEIN, D.; O'FLYNN, S. i TELDFORD, D. (2003). *Silenced Sexualities in Schools and Universities*. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- FAUSTO-STERLING, A. (2006). *Cuerpos Sexuados. La política de género y la construcción de la sexualidad*. Barcelona: Melusina [2000].
- GALOFRÉ, Pol i MISSÉ, Miquel (ed.). (2015). *Políticas Trans. Una antología de textos desde los estudios trans norteamericanos*. Barcelona/Madrid: Editorial Galés.
- GORE, Jennifer (1996). *Controversias entre las pedagogías. Discursos críticos y feministas como regímenes de verdad*. Madrid: Morata.
- GRUMET, Madeleine (1988). *Bitter Milk: Women and Teaching*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- HARDING, Sandra (1996). *Ciencia y feminismo*. Madrid: Morata [1986].
- HOOKE, Bell (1994). *Teaching to Transgress. Education as the Practice of Freedom*. New York & London: Routledge.
- JIMÉNEZ CORTÉS, R. (2007). «Discurso de género y práctica docente». *Revista de Investigación Educativa*, 25 (1): 59-76.
- JIMÉNEZ RAMÍREZ, Magdalena (2009). «Historia oral en educación. Lo memorable del recuerdo, la importancia de la palabra». A REYES BERRUEZO i S. CONEJERO (coords). *El largo camino hacia una educación inclusiva. XV Coloquio de Historia de la educación*, Pamplona-Iruñea [<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2964313>]
- HENDERSON, Emily (2015). *Gender Pedagogy. Teaching, Learning and Tracing Gender in Higher Education*. London: Palmgrave.
- KAPLAN, Carina V. (2016). *Género es más que una palabra. Educar sin etiquetas*. Buenos Aires: Miño y Dávila Editores.
- KOROL, Claudia (comp.) (2007). *Hacia una pedagogía feminista. Género y educación popular*. Buenos Aires: El colectivo.
- KUMASHIRO, Kevin (2002). *Troubling Education: Queer Activism and Antioppressive Pedagogy*. New York: RoutledgeFalmer.
- LAHELNA, Elina (2014). *Troubling Discourses on Gender and Education. Educational Research*, 56 (2): 171-183.

- LATHER, Patty (1991). *Getting smart. Feminist Research and Pedagogy with/in the Postmodern*. New York i London: Routledge.
- LUKE, Carmen (comp.) (1999). *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*. Madrid: Morata.
- LUKE, Carmen i GORE, Jennifer (1999). «Mujeres en el medio académico. Estrategias, lucha y supervivencia». A M. BELAUSTEUGOITIA y A. MINGO (eds.).
- MARTÍNEZ MARTÍN, Irene (2015). «Para repensar la educación en clave feminista y postcolonial frente a la invisibilización de las mujeres y las niñas en la educación africana». *Revista de educación social*, 21, 154-169 [<http://www.eduso.net/res/21/articulo/para-repensar-la-educacion-en-clave-feminista-y-postcolonial-frente-a-la-invisibilizacion-de-las-mujeres-y-las-ninas-en-la-educacion-africana>].
- MCLEOD, Julie (1998). «The promise of freedom and the regulation of gender-feminist pedagogy in the 1970s». *Gender and Education*, 10 (4): 431-445.
- MCROBBIE, Angela. (1978). «Working Class Girls and the Culture of Femininity». En WOMEN'S STUDIES GROUP (eds.). *Women Take Issue: Aspects of Women's Subordination*. Londres: Hutchinson.
- MENGEL, Frederike; SAUERMAN, Jan i ZÖLITZ, Ulf (2016). *Gender Bias in Teaching Evaluations*. Paper: <https://www.briq-institute.org/wc/files/people/ulf-zolitz/working-papers/gender-bias-in-teaching-evaluations.pdf>
- MILLER, Janet L. (1982). «The Sound of Silence Breaking: Feminist Pedagogy and Curriculum Theory». *Journal of Curriculum Theorizing*, 4 (1): 5-11.
- MITRANO, Barbara (1981). «Feminism and Curriculum Theory: Implications for Teacher Education». *Journal of Curriculum Theorizing*, 3 (2): 5-85.
- MONTOYA RAMOS, M. Milagros (2002). *Escuela y educación ¿Hacia dónde va la libertad femenina?* Madrid: horas y HORAS.
- NASH, Mary i TAVERA, Susanna (eds.) (2003). *Las mujeres y las guerras. El papel de las mujeres en las guerras de la edad antigua a la contemporánea*. Barcelona: Icaria.
- ORNER, Mimi. (1999). «Interrumpiendo los llamados para una voz de el y la estudiante en la educación 'liberadora'. Una perspectiva postestructuralista feminista». A M. BELAUSTEUGOITIA i A. MINGO.

- PAGANO, Jo Anne. (1990). *Exiles and Communities: Teaching in the Patriarchal Wilderness*. Albany: State University of New York Press.
- PIUSSI, Anna María i MAÑERO MÉNDEZ, Ana. (coords.) (2006). *Educación, nombre común femenino*. Barcelona: Octaedro.
- PLATEAU, N. (1996). «La coeducación: un largo camino que recorrer.» En René Clair (ed.), *La formación científica de la mujer ¿por qué hay tan pocas científicas?* Madrid: Los Libros de la Catarata, 61-70.
- RIFÀ VALLS, Montserrat (2014). «Identitats queer, cossos i sexualitat en les narratives filmiques de la infancia de Kore-eda Hirokazu». *Temps d'educació*, 47: 143-17.
- RIVAS, Nacho; HERNÁNDEZ, Fernando; SANCHO, Juana M i NÚÑEZ, Claudio (2012). *Historias de vida en educación: Sujeto, Diálogo, Experiencia*. Barcelona: Dipòsit Digital UB [<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/32345>].
- RUBIN, Gayle (1975). «The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex». A R.R. REITER (ed). *Toward an Anthropology of Women*. New York & London: Monthly Review Press: 157-210.
- SASSEN, Saskia (2003). *Contrageografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid: Traficantes de sueños.
- TALBURT, Susan (2000). *Subject to identity. Knowledge, Sexuality, and Academic Practices in Higher Education*. New York: State University Press.
- TRUJILLO, Gracia (2015). «Pensar desde otro lugar, pensar lo impensable: hacia una pedagogía queer». *Educação e Pesquisa*, 41, 1527-1540 <http://dx.doi.org/10.1590/S1517-9702201508142550>
- WEINER, Gaby (2017). «Gender, Justice and Equity in Education». *Oxford Research Encyclopedia of Education*. USA: Oxford University Press, DOI: 10.1093/acrefore/9780190264093.013.131
- WALKERDINE, V. (1995). «Psicología del desarrollo y pedagogía centrada en el niño. La inserción de Piaget en la educación temprana». A J. LARROSA (ed.). *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta, p. 79-152.
- WALKERDINE, V. (2000). «La infancia en el mundo post-moderno: la psicología de desarrollo y la preparación de los futuros ciudadanos». A T. TADEUS DA SILVA (coord.). *Las pedagogías psicológicas y el gobierno del yo en tiempos neoliberales* (p. 83-108). Sevilla: Publicaciones M.C.E.P.

WALLENSTEIN, Sandra (1979). «Notes Toward a Feminist Curriculum theory». *Journal of Curriculum Theorizing*, 1 (1): 186-190.

WALSH, Catherine (ed.) (2013). *Pedagogías decoloniales. Prácticas insurgentes de resistir, (re)existir y (re)vivir*. Tomo 1. Quito: Abya Yala, Serie pensamiento decolonial.

Xarxa Vives

d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU
Universitat d'Alacant
Universitat d'Andorra
Universitat Autònoma de Barcelona
Universitat de Barcelona
Universitat CEU Cardenal Herrera
Universitat de Girona
Universitat de les Illes Balears
Universitat Internacional de Catalunya
Universitat Jaume I
Universitat de Lleida
Universitat Miguel Hernández d'Elx
Universitat Oberta de Catalunya
Universitat de Perpinyà Via Domitia
Universitat Politècnica de Catalunya
Universitat Politècnica de València
Universitat Pompeu Fabra
Universitat Ramon Llull
Universitat Rovira i Virgili
Universitat de Sàsser
Universitat de València
Universitat de Vic · Universitat
Central de Catalunya